

Borçalılı Âşık Ferhad Eziz'in Hayatı ve Şiirleri Üzerine Bir İnceleme

Hamza KOLUKISA (*)

Özet: Gürcistan'ın siyasi sınırları içinde bulunan "Borçalı Âşık Muhiti"nin yaşayan onlarca âşığından biri de Ferhad Eziz'dir. O, çocuk denilecek yaşta saza söze ilgi duymuştur. Saz çalmayı Âşık Gulam Hüseyin ve Âşık Hüseyin Saraçlı'dan, âşıklığın usullerini ise Gulam Hüseyin'den öğrenmiştir. Yazdığı şiirler âşık tarzı şiir geleneğinin kurallarına uygundur. Aşk, sevgi, tabiat, millî ve manevî değerler, sosyal meseleler vb. şiirlerinin konusunu oluşturur. Ferhad Eziz, Türk âşıklık geleneğini Borçalı bölgesinde devam ettiren önemli bir âşıktır.

Anahtar Kelimeler: Borçalı, Âşık Ferhad Eziz, âşık muhiti, âşıklık geleneği.

An Investigation on the Life and Poems of the Minstrel Ferhat Aziz from Borçalı

Abstract: One of tens of minstrels of the Borçalı Minstrel Neighborhood located within the political territories of Georgia is Ferhad Eziz. He was interested in musical instrument and voice at an early age. He learned to play musical instrument (saz) from the minstrel Gulam Hüseyin and the minstrel Hüseyin Saraçlı and the rules for minstrelsy from Gulam Hüseyin. His poems suit the rules for poetical tradition of the style of minstrels. Love, liking, nature, national and spiritual values, social issues, etc, form the subject matter of his poems. Ferhad Eziz is an outstanding minstrel to maintain the Turkish tradition of minstrelsy in the district of Borçalı.

Keywords: Borçalı, Minstrel Ferhad Eziz, Minstrel Neighborhood, Tradition of Minstrelsy

*) Dr., Erzurum Yakutiye Meslekî ve Teknik Anadolu Lisesi
(e posta: hamzakolukisa@hotmail.com)

Giriş

Türk dünyasının ayrılmaz parçalarından biri olan, günümüzde Gürcistan'ın siyasî sınırları içinde bulunan Borçalı, Gürcistan'ın güneydoğusu, Azerbaycan'ın kuzeybatısı ile Ermenistan'ın kuzeydoğusu arasında kalan bir bölgedir. Eski çağlardan beri Türklere yurt olan bu bölge, âşıklık geleneğinin en canlı bir şekilde yaşandığı, yaşatıldığı yerlerdendir. Bu sayede Borçalı Türkleri kültürel değerlerini, dolayısıyla millî kimliklerini koruyup yaşatmaktadırlar.

Türkler, muhtelif coğrafyaları vatan tutup, topluluklar oluşturmuş, devletler kurmuştur. Bu coğrafyalarda çeşitli âşık muhitleri oluşmuştur. Bu âşık muhitlerinden biri de günümüzde varlığını devam ettiren genellikle Karapapak Türklerinin meskûn bulunduğu Borçalı âşık muhitidir. Bu âşık muhiti, Azerbaycan'ın Kazak, Gürcistan'ın Ahılkelek ve Türkiye'nin Çıldır-Kars âşık muhitleri ile büyük benzerlik arz etmektedir. Bir kültür zincirinin dört halkasından biridir. Farklılıkları sadece farklı siyasî yönetimlerin hâkimiyetinde bulunmalarıdır (Kafkasyalı, 2013: 19).

Eski çağlardan beri ozanlığa, ozan kökenli âşıklığa bağlı olan Borçalı âşık muhiti, mitolojik motiflerle yüklü efsane ve rivayetlerden, Türk folklor ve edebî geleneklerinden, ortaçağların âşıklık geleneğinden istifade edip zenginleşerek günümüze kadar gelmiştir (Kemaloğlu, Derviş ve Karapapak, 2005: 14-15)

Günümüzde Azerbaycan âşıklık geleneğinin bir parçası gibi gösterilen Borçalı âşık muhiti ile ilgili olarak Muharrem Kasımlı, “Teşekkül tarzına göre Azerbaycan âşıklığının tekke kökenli tipinden daha çok âşıklaşmış ozanlar kanadına dâhildir... Aslında Borçalı âşıklarının tek sazla sanatlarını icra etmeleri de onların ozan ananesine dayandığını gösterir.” (2007: 221) der.

Borçalı âşık muhitinin tarihî, coğrafî ve sosyal şartlar gereği Gencebasar, Göyçe, Urmiye, Çıldır ve Kars muhitleri ile daha sıkı bir ilişkisi olsa da teşekkül tarzındaki benzerliğe bakıldığında Anadolu âşık sanatına da bağlı olduğu görülür (Kemaloğlu vd., 2005: 223). Bu muhit, Anadolu ve Azerbaycan âşık muhiti arasında bir köprü vazifesi görmüştür, denilebilir

Borçalı âşık muhitinde, âşıklık sanatı icra edilirken diğer musiki aletlerinden yararlanılmadığından sazın melodik imkânlarının artırılmasına çalışılmıştır. Sazın teknik bakımdan güçlendirilmesi, yeni tel ve perdelerle zenginleştirilmesi için 20. yüzyılın ortalarında Âşık Emrah Gülmammedov, tedricî olarak sazın tellerinin sayısını dokuzdan on bire, perdelerini ise on üçten on sekize çıkarmıştır (Kemaloğlu vd., 2005: 224).

Borçalı âşık muhitinin “Terekeme, Başkeçid Güzellemesi, Borçalı Güzellemesi, Borçalı Dübeytisi, Borçalı Gövherisi, Borçalı Gaytarması, Borçalı Mansırı, Borçalı Yurdyeri, Fağralı Dilgemi, Ehmedî-Kerem, Borçalı Sultanîsi” gibi kendine mahsus saz havaları vardır (Memmedli, 2003: 64).

Valeh Hacıyev, “Gürcistan'daki âşıkların Kafkas halklarının folklorunun, musikinin, hususiyile âşık yaratıcılığının gelişmesinde, yayılmasında; bu sanatın genç nesle

sevdirilmesinde ve devamcılar, çıraklar yetiştirilmesinde benzersiz hizmetleri olmuştur.” (Hacıyev, 1991: 16) der.

Kul Allahkulu, Sadık Sultanov, Emrah Gülmammedov, Dollu Abuzer, Almaz Görarhılı, İbrahimhelil Lecbeddinli, İsa Sadık, Şair Nebi, Şair Ağacan, Hındı Memmed, Kuşçu İbrahim, Âşık Sona, Hüseyin Saraçlı, Alhan Karayazılı, Kamandar Efendiyev, Âşık Göyçe, Veli Tomayev, Almaz Velizade (Kemaloğlu vd., 2005: 16) gibi üstat âşıkların yolunu takip eden onlarca âşık günümüzde de vardır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şöhret bulan; Aslan Kosalı, Ehmed Sadağlı, Mehmed Sadağlı, Nureddin Kasımlı, Kövrek Murad, Ziyeddin Keşeli, Âşık Gülabi, Âşık Termeyhan (Yusifli, 2011: 79) gibi âşıklar bunlardan birkaçıdır.

Borçalılı âşık muhitinin yaşayan önemli âşıklarından biri de çalışmanın konusunu oluşturan Âşık Ferhad Eziz'dir. Usta-çırak ilişkisi çerçevesinde öğrendiği âşıklık geleneğini geliştirerek devam ettirmektedir. Âşık şiirinin birçok türünde güzel şiirler yazmasının/ söylemesinin yanında saz çalmadaki ustalığı ve hoş sedalı sesiyle düğün derneklerin, âşık meclislerinin aranan âşıklarındandır.

I. Hayatı:

Ferhad Eziz 16 Haziran 1956 tarihinde Borçalı'nın Marneuli şehrinin Ahlılele köyünde dünyaya gelir. İlköğrenimini köyünde, orta öğrenimini ise komşu köy Demye Gorarhı'da tamamlayan Ferhad Eziz Bakü'de Rejisörlük Fakültesini bitirir (Abbas, 2006: 3-6).

Âşık, “Gelmişem” adlı bir şiirinde Ahlılele köyünden olduğunu şöyle dile getirir:

“Ferhad Eziz oğlu Ahlı'dır eli,

Sinemini coşmağa vardır seli,

Dinleyn men çalım 'Sartel'i,

Vurğunu olduğum saznan gelmişem.” (Eziz, 2006: 37)

Şiir yazmaya genç yaşlarında başlar. Saz çalmayı Âşık Hüseyin Saraçlı ve Gulam Hüseyin Borçalı'dan öğrenir. Orta öğrenimi için gittiği Demye Gorarhı'da Medeniyet Evi'nin müdavimlerinden olur. Burada Medeniyet Evi'nin müdürü Gulam Hüseyin ile tanışır. Gulam Hüseyin, onun şiire yatkınlığını ve hevesini görür, onun elinden tutar, yetişmesine ön ayak olur (Abbas, 2006: 4).

Onun koşmaları, geraylıları, muhammesleri, tecnisleri Borçalılı âşıklarının dilindedir. Nerde bir düğün dernek olsa Âşık Ferhad Eziz elinde sazıyla oradaki yerini alır, sazıyla sözünü düğünü şenlendirir:

“Hamu birbirine éylesin hörmet,

İsterem şen kéçsin gözəl ziyafet,

Ferhad toy ehlidi éyleyir niyet,

Bu günkü toyumuz mübarek olsun” (Eziz, 2006: 25)

Âşık Ferhad Eziz, sadece Borçalı'da değil, Azerbaycan'da da boy gösterir, şenliklere katılır. 2009 yılında ise Türkiye'de Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde düzenlenen 2. Türk Dünyası Âşıklar Şöleni'ne¹ Borçalı âşıklarını temsilen katılmış, saziyla sözüyle dikkatleri üzerine çekmiştir.

Sadahlı köyünün Medeniyet Evi'nde rejisör olarak çalışan Ferhat Aziz, Azerbaycan Âşıklar Birliği'nin de üyesidir (Abbas, 2006: 6).

Yapılan bu çalışmanın temel kaynağını oluşturan “Sözlü Dünyam” adlı şiir kitabı 2006'da yayımlanmıştır. Ali Abbas tarafından kaleme alınan, bu kitabın sunuşu mahiyetindeki yazının haricinde Ferhad Eziz hakkında herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Ferhat Aziz evli olup üçü kız biri erkek dört çocuk babasıdır.

“Gümanım mı Var” adlı şiirinin taşşırma hanesinde ailesiyle ilgili şu bilgilere yer verir:

*“Ferhadsız galacağ gizlense başım,
Üç gızım, bir oğlum, heyat yoldaşım,
Menden uzağdırlar bacı gardaşım,
Éle canı yanan simsarım mı var.”* (Eziz, 2006: 84)

Mahlası:

Âşıklar, yazdıkları şiirlerde, bir nevi imza niteliği taşıyan mahlas kullanırlar. Mahlas, çeşitli şekillerde alınabilir. Bazen rüyada, bazen ustaları tarafından verilir. Kimileri adlarını, soyadlarını veya kendilerince uygun gördükleri herhangi bir ismi mahlas olarak kullanabilir (Kafkasyalı, 1998: 8-9).

Âşık Ferhad Eziz de bütün şiirlerinde adını mahlas olarak seçmiştir:

*“Ferhad, ne ki varsan éşğ odunda yan,
Odur ilham veren coşan gaynayan,
Her adam fikrimi anlamaz asan,
Derdimi sévince çatmışam bugün.”* (Eziz, 2006: 22)

Âşık bazı şiirlerinde ise adını ve soyadını mahlas olarak kullanmıştır:

*“Meni éşidenler éhmalnan gezin,
Goşa éhtibarı galmayıb gözün,
Béle gédişatnan Ferhad Eziz'in,
Daha yaşamağa gümanı yohdu.”* (Eziz, 2006: 69)

1) Türk Dünyası Âşıklar Şöleni, Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Ali KAFKASYALI'nın önderliğinde 2007'den beri tek sayılı yıllarda düzenlenmekte ve Türk dünyasının her bölgesinden onlarca âşık şölene iştirak etmektedir. Dördüncüsü 2013 yılında Kazakistan'ın Türkistan şehrinde Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nde yapılmıştır.

II. Şiirlerinde İşlediği Konular:

Sevgiyle yoğrulmayan bir hayat çekilmez olur. Sevgi insanları birbirine bağlar, mutlu eder. Sevgi, sadece insanlar arasında olmaz. İnsan, dünyada güzel olan her şeye meyleder. Âşık Ferhad Eziz'in şiirlerinde de en çok rastlanan tema sevgidir. Her iki şiirinden biri sevgi üzerinedir. Hatta sevgiyi doğrudan konu etmediği şiirlerinin bazı dördlüklerinde de sevgi unsurlarına rastlamak mümkündür.

Âşık, “Ümitsiz Kimi” adlı şiirinin bir dördlüğünde sevmeyen, sevilmeyen bir insanı kuru bir çanağa benzetir, bu çanağı da telsiz saz biçiminde niteler:

*“Ferhad öyrenibdi derdi çeker tek,
Hudam rehm eylesin göy olsun kömek,
İnsanda olmasa sévmek sévilmek,
Ğuru bir çanağdı simsiz saz kimi.”* (Eziz, 2006: 15)

“Sensen” redifli bir şiirinde, bir an olsun ayrılmak istemediği, her şeyi olarak gördüğü sevgiliden şöyle bahseder:

*“Damarımda ganım, cismimde canım,
Sinemde döyünen üreyim sensen.
Sensiz olmayaydı kâş birce anım,
Havam, suyum, duzum, çöreyim sensen.”* (Eziz, 2006: 11)

Ferhad Eziz, “Gulam Hüseyin, Hüseyin Saraçlı, Hındı Memmed, Emrah Gülmemmed, Mehemmed Sadağlı, Eli Abbas, Saadet Buta, Valeh Hacılar, Âşık Zülfiye, Âşık Telli Borçalı” gibi birçok âşık, şair, âlim kimseleri de şiirlerinde konu etmiş, onlara olan saygı ve sevgisini dile getirmiştir. Âşık Mehemmed Sadağlı'ya ithaf ettiği “Ay Ustad” redifli şiirinin bir dördlüğü şöyledir:

*“Cemi merhumlara déyirem rehmet,
Hüseyin Saraçlı, Emrah Gülmemmed,
Sévimli ustadın o Hındı Memmed,
Çoğların yetirdi başa, ay ustad.”* (Eziz, 2006: 79)

Ferhad Eziz şiirlerinde tabiatın birçok unsuruna yer vermiştir. O, tabiatın dağımı tepesini, yaylasını obasını, ırmağını deresini, gölünü denizini, ağacını çiçeğini şiirlerine konu etmiştir. “Olmasın” redifli şiirinde tabiatla ilgili birçok unsuru bir arada dile getirir. Şiirin ilgili hanesi şöyledir:

*“Görüm yay yaylağsız, payız da toysuz.
Yaz çiçeksiz, gış da ğarsız olmasın.
Söyüdler saçahsız, çınarlar boysuz,
Ağacla héyvasız, narsız olmasın.”* (Eziz, 2006: 17)

Âşık Ferhad, insanın dünyaya gelmesine vesile olan, yemeyip yedirerek, giymeyip giydirerek, her zorluğa katlanarak evladını yetiştiren, onun üzerine titreyen anne ve babalara da şiirlerinde yer verir. Babası vefat ettikten sonra söylediği ve “Ata” adını verdiği şiirinde onun yokluğundan duyduğu üzüntüyü ve ona olan özlemi dile getirir. Şiirin ilk hanesi şöyledir:

*“Senin son menzilin sarsıtdı meni,
Neler çekdiyimi bileydin ata.
Her yerde ahtarır gözlerim seni,
Ağlar göz yaşımı sileydin ata.”* (Eziz, 2006: 39)

Babasını kaybeden Ferhad Eziz annesinin öleceği düşüncesine bile katlanamamaktadır. Bu durumu “Ana” redifli şiirinde şu şekilde ifade eder:

*Bu heste üreknen bu ağırlarınan,
Sen ölsen men nece dözerem ana.
Atasızlığ derdi eydi geddimi,
Sensiz heyatımdan bézerem ana.”* (Eziz, 2006: 39)

Âşık Ferhad, bir kadında bulunması gereken özellikleri anlattığı “Olmasın” adlı şiirinde onun sahip olabileceği en önemli şeyin namus olduğuna dikkat çeker:

*“Öz ağılındı dövlet varın,
Gör ki, kimdi vefadarın,
Namusun, gëyretin, arın,
Ucuza bir béz olmasın.”* (Eziz, 2006: 51)

Âşık Ferhad Eziz millî ve manevî değerleri de şiirlerinde çokça işlemiştir. Manevî değer denince akla ilk olarak din gelir. Din, insanları bir arada tutan, birlik ve beraberliği sağlayan en önemli hususlardan biridir. İslâm dininin birinci şartı da Allah’ın varlığına ve birliğine iman etmektir. Âşık “Yohdu” redifli şiirinin bir dörtlüğünde bunu dile getirir:

*“Her yaranın öz melhemi gerekdi,
Dost vuran yaranın dermanı yohdu.
Kim déye bilmirse Yaradan tekdi,
O kesderin dini, imanı yohdu.”* (Eziz, 2006: 68)

“Déyil” adlı bir şiirinde ise Allah’ın verdiği nimetlere şükredilmesi gerektiğini belirtir, Allah’ın yarattığı hâliyle yetinmeyip makyajla kendini farklı gösteren kadınları da eleştirir:

*“Ne verirse Perverdigar,
Odur ğismet, bah odur var,
Sürme çekir gelin gızlar,
O, özünü ğaşı déyil.”* (Eziz, 2006: 53)

Ferhad Eziz bazen de dua eder. “İsterem” adlı bir divanîsinde dünyanın güzelleşmesi, çocukların huzurlu mutlu bir hayat sürmesi, isteklerin gerçekleşmesi için Allah’a yakarır ve O’ndan din iman diler:

*“Allahtala rehmi éylesin, abad olsun dünyamız,
Ömür sürsün, şen yaşasın, hoşbeht olsun balamız,
Niyetimiz göy çin olsun, gülsün arzularımız,
Möminleri, ğibleğahi, din iman isterem.”* (Eziz, 2006: 73)

Âşık Ferhat’ta vatan sevgisi çok yüksektir. Şiirlerinde vatanın birçok unsurunu birlikte ele alır. Genelde Azerbaycan’ı, özelde ise Borçalı’yı vatan olarak işler. “Borçalı” adını verdiği şiirinde ana vatanı Borçalı’nın düşmanın her türlü oyununa rağmen ayakta kalacağını şöyle ifade eder:

*“Dünya ğarışığı olsa da,
Sanmayın batdı, Borçalı.
Düşmen fitnelik salsa da,
Eyilmez zatdı Borçalı.”* (Eziz, 2006: 8)

Ferhat Aziz, dünyanın gözü önünde Ermenilerin yaptığı Hocalı katliamını da şiirlerine taşımıştır. Çoluk çocuk, genç ihtiyar, kadın erkek demeden yapılan zulmü anlattığı “Hocalıya” adlı şiirinin ilk dördlüğü şöyledir:

*“Ana torpağında rahat halğımı,
Düşmenler doğrayır, kesirler Allah.
İğid oğulların oyub gözünü
Néçesini birden asırlar Allah.”* (Eziz, 2006: 32)

Âşıkların şiirlerinde en çok işlediği konulardan biri de millettir. Onlar ait oldukları milletin maddî ve manevî bütün değerlerini özümsemişler, onların derdini sevincini şiirlerinde işlemişlerdir. Ferhad Eziz de mensubu olduğu milleti şiirlerinde konu etmiştir. “Yohdur Daha” redifli şiirinde milletin düştüğü zor durumu, sıkıntılarını dile getirir, geçen günleri hatırlayarak niçin bu hâle düştüğünü sorgular:

*“Halgım şere düşüb bu gün dardadı,
Él obası için intizardadı,
Kéçen günlerimiz söyle hardadı?
Ferhad’ı dünyadan sil, yoğdur daha.”* (Eziz, 2006: 13)

Türk müziği aletleri de Ferhad Eziz’in şiirlerinde yerini alır. Damarlarımızda dolaşan kanla eşdeğer tuttuğu Dede Korkut kopuzu saz, kara zurna, Azerbaycan müziğinin en önemli çalgı aletlerinden tar “Olmasın” adlı şiirde şöyle dile getirilir:

*“Gara zurna, télli sazdı ganımız,
Muğanımız, kaman tarsız olmasın.
Yarıyan olsunlar balalarımız,
Bağımız, bağçamız barsız olmasın.”* (Eziz, 2006: 31)

Âşıklar her zaman güzel olanı değil; toplumda, insanlarda gördükleri aksaklıkları da şiirlerinde dile getirirler. Âşık Ferhad Eziz de zaman zaman eleştiri oklarını gönderir. Sürekli kendini öven, kötü söz söyleyenleri “Düşersen” redifli şiirinde şöyle tenkit eder:

*“Menem menem déyib özünü öyme,
Sen hoşa gelmeyib gözden düşersen.
İncitme kimseni, héç kime söyleme,
Yersiz söyleyersen sözden düşersen.”* (Eziz, 2006: 84)

Halkın gören gözü, işiten kulağı olan âşıklar zaman zaman öğütler de verirler. “Âşık Ferhad da bu hassasiyetle bazı şiirlerinde nasihat eder, uyarılarda bulunur. “Bilmezsen” redifli şiirinde ağırbaşlı olmayı, hiç kimseyi incitmemeyi, çalışmayı öğütler:

*“Ağır ol, incitme göhum yadını,
Pis olub hörmete çata bilmezsen.
Çalış ki güsurlu étme adını,
Ayıbı üstünden ata bilmezsen.”* (Eziz, 2006: 18)

Zamandan, dünyanın gidişatından memnun olmayan Âşık Ferhad şiirlerinde bunu da işler. “Dünyadı” redifli şiirinde haklının haksızın belli olmadığı, kabiliyeti olmayan kimselerin başta olduğu dünyadan şöyle şikâyet eder:

*“Köç géri dönübdü ahsağ öndedi,
Hağlı dar gefesde, hağsız géndedi,
Sehavet ehlişi yaman gündedi,
Gandalnan golları çatan dünyadı.”* (Eziz, 2006: 33)

III. Dil ve Üslup Özellikleri

Âşıklar, yüzyıllar boyunca halkın kullandığı saf Türkçeyi günümüze kadar taşımışlardır. Sadece taşımakla kalmamışlar geliştirip zenginleştirmişlerdir. Sinesinden çıktıkları halkın gönül sözlerini büyük bir ustalıklarla dile getirmişlerdir. Âşık Ferhad Aziz de her âşık gibi mensubu olduğu milletin dilini büyük bir maharetle kullanır. Genel olarak Azerbaycan Türkçesiyle yazsa da Borçalı Karapapak ağzı da şiirlerine yansır. İyi bir eğitim almasının da etkisiyle Türkçenin bütün inceliklerinden faydalanır.

Âşıklık geleneğinin kendine mahsus bir mecaz ve hayal dünyası, söz varlığı ve anlatım biçimi vardır (Artun, 2005: 150). Âşıklar geleneğin bu söz varlığından ve anlatım biçimlerinden faydalanmışlardır. Bununla birlikte onlar yaptıkları yeni eklemelerle bu geleneğe katkı da vermişlerdir. Âşık Ferhad Eziz'in de şiirleri incelendiğinde geleneğin bu imkânlarından faydalandığı görülür. "Gözlerindedi" adlı şiirinde, sevgili tarif edilirken âşıkların yaygın olarak kullandığı benzetme kalıplarını kullanmıştır. Sevgilinin kirpiklerini "ok"a, kaşlarını "yay"a, yanağını "ay"a benzetmiştir:

*"Kirpiklerin oħdu ğaşların yaydı,
Ğaranlıĝ ğeçeye yanaĝın aydı,
Baħ bele boy-buħun Tanrı'dan paydı,
İnce yerişlerin dizlerindedi."* (Eziz, 2006: 25)

Ferhad Eziz'in şiirlerinde, sosyokültürel hayatın etkisiyle âşık şiirinde pek görülmeyen kelimelere de rastlanır. Gürcistan, Azerbaycan, Rusya gibi Kafkas ülkelerinde misafirliklerde, düğünlerde meclisi idare eden kimseye "tamada" (Altaylı, 1994: 1103) denir. Âşık, bir şiirine ad olarak seçtiği bu kelimeyi kullanmış, "tamada"nın yapması gerekenleri şiirinde sıralamıştır. Şiirin ilk dördlüğü şöyledir:

*"Bu Őenliyin aĝsaĝĝalı,
Ğalĝa ğöster üz tamada.
Saĝilere meslehet vér,
Dé badeni süz, tamada."* (Eziz, 2006: 80)

Âşık Ferhad şiirlerinde deĝişik anlatım biçimlerini kullanmıştır. Fakat o genellikle doğrudan anlatımı tercih etmiş, söylemek istediklerini açıkça dile getirmiştir. Paranın insanlar üzerindeki etkisini anlattığı "Puldu" redifi şiirinde bu anlatımı kullanmıştır:

“Ğula, ağaltğı, ģara beyliyi,
Dilsize dil vérib dindiren puldu.
Pozan düzgünlüyü, pozan éyliyi,
Çekib ayağlara éndiren puldu.” (Eziz, 2006: 94)

Ferhad Eziz özellikle toplumsal içerikli şiirlerinde sık sık nasihat yoluyla anlatıma başvurur. “Düşersen” isimli şiiri bunun güzel örneklerinden biridir. Kötü yollara sapılmasını, doğru dürüst çalışılmasını, güzel dostluklar kurulmasını, yalan söylenmemesini bir dörtlükte şöyle öğütler:

“Uyma pis yollara çalış düz ile,
Dost ol alnı açığ güler üz ile,
Üreyim düzelmez çekse yüz ile,
Yalana ģurşanma düzden düşersen.” (Eziz, 2006: 48)

Âşık, bazı şiirlerinde soru-cevap yoluyla anlatımı kullanmıştır. Dedim-dedi biçiminde yazılan “Çatmayır” redifli şiirinde sevdiği kıza sorular sorar ve cevabını verir:

“Dédim: Adın nedi, kimin ģızısan?
Dédi: Ola bilsin yolun azmısan.
Dédim: İnsaf éyle sen ne zalımsan?
Dédi: Çatma déyil ģaşın çatmayır.” (Eziz, 2006: 35)

Âşık Ferhad Eziz, duygu ve düşüncelerini daha canlı hâle getirmek için halkın yüzyıllar boyunca tecrübesiyle oluşturduğu atasözlerine de şiirlerinde yer verir. “Dert çekmeyen, dert çekenin halini anlamaz.” atasözünü “Gelemmerem” adlı şiirinin bir dörtlüğünde şöyle kullanır:

“Sanki, yanındayam, çekirem neler,
Derdlinin derdini, derd çeken biler,
Ferhad’ın köksünde ģırlıdı simler,
Elendi başıma göl, gelemmerem.” (Eziz, 2006: 21)

Âşıklar, şiirlerine akıcılık, çekicilik katmak, anlatmak istediklerini daha sanatlı bir biçimde dile getirmek için deyimleri çok kullanırlar. Ferhad Eziz de şiirlerinde bolca deyim kullanmıştır. Âşık “Gülebilmirem” adlı şiirinin bir dörtlüğünde “od vurmak, kenardan bakmak, şimşek tek (gibi) çakmak, yandırıp yakmak” deyimlerini bir arada kullanmıştır:

“**Od vurub kenardan baģan** görmüşem,
Gözümde **şimşek tek çahan** görmüşem,
Ömrümü **yandırıp yaģan** görmüşem,
Bir ad var ģelbinde sile bilmirem.” (Eziz, 2006: 14)

Ferhad Aziz, bazı şiirlerinde kelime tekrarı yaparak anlamı kuvvetlendirmeye çalışmıştır. “Üzüne” adlı şiirinin bir dördlüğünün bütün mısralarının başında “éle insan var ki” kelimelerini tekrarlar:

*“Éle insan var ki, évler yıhandı,
Éle insan var ki ,eşli insandı,
Éle insan var ki, çoğ méhribandı,
Éle insan var ki, bahım üzüne.”* (Eziz, 2006: 18)

Âşık, “H Herfine” adını verdiği bir şiirinin bütün mısralarına ilk harfi “h” olan kelimelerle başlamış, ayrıca bu harfi redifin bir parçası olarak kullanmıştır. Böyle bir kullanımla da şiire farklı bir ahenk katmıştır. Şiirin son dördlüğü şöyledir:

*“Hşlaram düz sözü ehdi vefanı,
Hefifler bir sözle pozar peymanı,
Hencer gâşlım nakâm goyar Ferhad’ı,
Hahış éyliyin ki, döz h herfine.”* (Eziz, 2006: 36)

Âşık Ferhad Eziz çok yoğun olmasa da zaman zaman edebî sanatları da kullanmıştır. O, anlatmak istediklerini daha somut, daha canlı hâle getirmek için genellikle benzetmelerden faydalanmıştır. “Hayıf” redifli şiirinde dünyayı aynaya, gelip geçen ömrünü de yaz mevsiminin hemen öncesinde yağın kara benzetir:

*“Bu dünyaya bir güzgü tek,
Dadar doymaz bahdım hayıf.
Yaz gabağı yağın gar tek,
Téz eriyib ahdım hayıf.”* (Eziz, 2006: 57)

Ferhad Eziz, bazı şiirlerinde mübalağalara da yer vermiştir. Genellikle bir yeri veya bir kimseyi överken mübalağa yapmıştır. Ana yurdu Borçalı’yı konu ettiği şiirinde bir nida ile dağların yerinden oynatılabileceğini belirtir, Borçalı’yı kıyamete benzetir:

*“Eyer hay étse derinden,
Dağ oynadarlar yerinden,
Namerd baş açmaz sirinden,
Bir gıyametdi Borçalı.”* (Eziz, 2006: 8)

Âşık Ferhad, birçok âşık ve şairin şiirlerine konu ettiği Leyla ve Mecnun hikâyesini “Ağlama” redifli şiirinde hatırlatarak telmih yapar:

*“Derdli könlüm, Hağtaladan el üzme,
Bize de bir gismet böler, ağlama.
Mecnun kimi biyabanda tek gezme,
Senin de öz Leyla’n geler, ağlama.”* (Eziz, 2006: 12)

Ferhad Eziz’in şiirlerinde cinaslı söyleyişler de vardır. “Novruz Bayramında” adlı şiirinin bir dörtlüğünde “gül” kelimesini hem “gülmek” anlamında hem de “çiçek” anlamında kullanarak cinas yapmıştır:

*“Lal su gelir beht açır,
Her yan güdür, gül saçır,
Fağır kosa héy gaçır,
Her Novruz bayramında.”* (Eziz, 2006: 56)

Âşık Ferhad Aziz’in şiirlerinde burada belirtilenlerden başka “nida, tezat, tenasüp, hüsn-i talil, tekrar, irsal-i mesel, teşhis, istiare” gibi edebî sanat örnekleri de vardır. Fakat onun gayesi sanat yapmak olmadığından söylemek istediklerini genellikle halkın anlayabileceği şekilde arı duru bir Türkçeyle ifade etmiştir. Şiirlerde görülen Arapça ve Farsça kelimeler ise Azerbaycan Türkçesinde yerleşmiş, herkes tarafından bilinen Türkçeleşmiş kelimelerdir.

IV. Şiirlerinin Şekil Özellikleri:

Âşık şiiri belli kurallara göre söylenir, yazılır. Vezin hece vezni, nazım birimi genellikle dörtlüktür. Hem hane kafiyesi hem de ana kafiye (ayak) vardır. Ekseriyetle irticalen söylenmesinden dolayı çoğunlukla kafiye yarım kafiyedir. Âşık Ferhad Eziz de şiirlerini âşıklık geleneğinin bu şekil özelliklerine uygun olarak yazmış, söylemiştir.

Ferhad Eziz, incelemeye tabi tutulan 145 şiirinin 141’inde nazım birimi olarak dörtlük kullanmış, 4 şiirini ise beşliklerle oluşturmuştur. Beşliklerden oluşan dört şiirin tamamının beşinci mısraları nakarattır. Nakarat olan mısralar dördüncü mısraların kafiyelerine uygunluk gösterir. Beşlikle yazılmış şiirlerden bir hane şöyledir:

*“Sineme almasam telli sazımı,
Zimistan görürem bahar yazımı,
Bir çekenim yolıdu benim nazımı,
Ferhad’ın derdini bölen ola ten,
Son zamanlar yaman kövrelmişem men.”* (Eziz, 2006: 9)

Dörtlüklerle oluşturulan şiirlerden üçü “abⁿabⁿ/cccbⁿ/...”, bir şiir “aabⁿ/cccbⁿ/...”, iki şiir “aab/cccb/...”, geriye kalan 134 şiir ise “abab/cccb/...” kafiye kuruluşuyla oluşturulmuştur.

Ferhad Eziz'in 145 şiirinin 111'i üç haneden, 26'sı dört haneden, 8'i ise beş haneden meydana gelmektedir.

Ferhad Eziz 145 şiirin tamamında hece veznini kullanmıştır. 7'li, 8'li, 11'li, 15'li ve 16'lı hece kalıplarıyla şiirlerini yazmıştır. Bu kalıplarla yazılan şiirlerin sayısı ve mısra yapıları şöyledir:

7'li hece ölçüsüyle yazılmış iki şiiri vardır. Bu şiirlerden biri duraksız, diğeri ise 4+3 durak yapısındadır. Durağı bulunan şiirin bir dördlüğü şöyledir:

*“Guşlar uçur, / oğuyur,
Çöller etir / göhuyur,
Gızlar çeleng / tohuyur,
Gözel bahar / gelende.”* (Eziz, 2006: 59)

8'li hece ölçüsüyle yazılmış 57 şiiri bulunmaktadır. Bu şiirlerin bazısı 4 + 4, bazısı 5 + 3 durağıyla veya duraksız yazılmıştır:

*“Ferhad atmaz / namus arı,
Dünyanıdı / dünya varı,
Mene balta / vuranları
Öldürmeden / ölemmerem.”* (Eziz, 2006: 54)

*“Gülü çiçeyi / sevmeyen,
Yazın gedrini / ne biler.
Çoğun gedrini / bilmeyen,
Azın gedrini / ne biler.”* (Eziz, 2006: 60)

Âşık Ferhad, şiirlerinin 83'ünü 11'li hece ölçüsüyle yazmıştır. Bu şiirler çoğunlukla 6 + 5, bazıları ise 4 + 4 + 3 şeklindedir:

*“Ferhad, yazıb yarat, / déyişer dövrän,
Vérer giymetini / oğuyub ganan,
O gül bazarında / özünü danan,
Goy versin badeni / iç Ezizoğlu.”* (Eziz, 2006: 9)

*“Ay insafsız / ay daş ürek / ay zalım,
Soruşmursan / héç demirsən / hardayam.
Müveğgeti / ayrılığa / dözmedin,
Hardasansa / hebersizsen / ordayam.”* (Eziz, 2006: 21)

15'li hece ölçüsüyle yazılmış iki şiiri vardır. Bu iki şiir de 8+7 durak yapısındadır:

“*Ferhad’ın bineden yoħdu / ne yığvalı, ne baħtı,
Bu  tibersiz dünyada / az müddetli Ėonaħdı,
Ay Naħçıvanlı Nazile / inanın fikrim hağdı,
 z m Gürcüstan’da olsam / ruh Azerbaycan’dayam.*” (Eziz, 2006: 87)

Ferhad Eziz, beş mısralı hanelerden oluşan bir şiirini ise 16’lı hece ölçüsüyle yazmıştır. Bu şiirin durağı 8+8 şeklindedir:

“*Gözlerimin ışığısan /  reyimin d y nt s ,
Bir duyasan  şidesen / k ks mdeki vuran sesi,
Hesretinden divaneyem / söve bilmem Ė yri kesi,
İnanırsan, ay insafsız / yoluma karıħmıřam,
Sensiz yaman darıħmıřam / sensiz yaman darıħmıřam.*” (Eziz, 2006: 63)

Âşık Ferhad Eziz’in incelemeye tabi tutulan, içinde nakarat bulunmayan, ana kafiyeli (ayaklı) 137 şiirinde kullandığı kafiye sesleri tespit edilmeye çalışıldı. Âşık, “L” sesiyle 28, “Z” ile 25, “N” ile 12, “T” ile 12, “R” ile 11, “A” ile 7, “H” ile 6, “ř” ile 6 şiirde kafiye yapmıştır. Diğer şiirlerinde ise, çoktan aza doğru, řu seslerle kafiye yapmıştır: “, Y, Ė, K, C, E, İ, M, S.”

Ferhad Eziz kafiye olarak kullandığı bazı kelimeleri çok tekrarlamıştır. Örneğin “L” sesiyle kafiye yaptığı şiirlerde “g l” kelimesini 13, “bil-”i 10, “dil”i 8, “sil-”i 7 defa kullanmıştır. “Z” sesiyle kafiye yaptığı şiirlerde ise “söz” kelimesini 11, “ z (yüz)”  9, “yaz”ı 7, “d z”  7, “saz”ı 6 defa tekrarlamıştır.

 er dörtlükten oluşan iki şiirin de ana kafiyeleri “para, Ėara, ara (are), ara” kelimeleriyle yapılmıştır:

“...
 reyimin **parasısan**.
...
Sen, gözümün **Ėarasısan**.
...
Bil derdimin **arasısan**.
...
Y rle g y n **arasısan**.” (Eziz, 2006: 70)

“Yarpağı bir derdin **arasındadı**.
...
Esil yetişmesi **Ėarasındadı**.”

...
*Melhemi ciüt narın **arasındadı.***

...
*Adı üreyimin **parasındadı.***” (Eziz, 2006: 74)

Âşığın bazı şiirlerinin ana kafiyelerinde kusurlara da rastlanmaktadır. Üç dörtlükten oluşan “Özündedi” adlı şiirin birinci dörtlüğündeki kafiye ile diğer dörtlüklerdeki ana kafiyeler farklıdır:

“...
*Plovunku **dibindedi.***

...
*Bezinki, **cibindedi.***

...
*Ġurdun gücü **gözündedi.***

...
*Ferhad, günah **özündedi.***” (Eziz, 2006: 50)

Âşık Ferhad Eziz, şiirlerinin dörtlüklerini de kafiyeli söylemeye özen gösteren bir âşıktır. Bütün kafiye çeşitlerini şiirlerinde kullanmıştır.

Âşığın şiirleri incelendiğinde, halk şiiri geleneğine uygun olarak tek ses benzerliğine dayanan yarım kafiyeyi daha çok kullandığı görülür:

“*Vurulmağ hağdandı, düşün özün düz,
Çalış ki dünyada göyasan bir iz,
İster yaşa elli, ister yaşa yüz,
Sévginen oğlan tek, sevil ğız kimi.*” (Eziz, 2006: 15)

Âşık, şiirlerinde iki ses benzerliğine dayanan tam kafiyelere de çokça yer vermiştir:

“*Var idi sesinde güzel melahet,
Dünya işığına galıbsan hesret,
Züryet böyüüne etmese hüremet,
Elimi dünyadan üzerem ana.*” (Eziz, 2006: 39)

Ferhad Eziz, en az üç ses benzerliğine dayanan zengin kafiyeleri de şiirlerinde kullanmıştır:

“*Kend, şehir görende açılısın **ürek,**
İnsanlar firavan, bol olsun **çörek,**
Ferhad, yolşulluğdan elde ne **gerek,**
Dünyamız varlansın varsız olmasın.*” (Eziz, 2006: 16)

Âşık Ferhad'ın şiirlerinde tunç kafiye örnekleri de vardır:

*“Ferhad kökle bir hava çal,
Könül tutsa danışar lal,
Bacar gövüş, köksüne al,
Ötek bir dene ceyranı.”* (Eziz, 2006: 86)

Âşığın şiirlerinde cinaslı kafiyelere de rastlanmaktadır. Aşağıdaki örnekte “tek” kelimesi birinci mısradaki “sadece”, ikinci mısradaki “arada, sırada”, üçüncü mısradaki ise “gibi” anlamında kullanılarak cinaslı kafiye yapılmıştır:

*“Hamı için çalışma tek,
Gedir bilen olar tek tek,
Ne kasıb tek, ne varlı tek,
Düşme dile bu dünyada.”* (Eziz, 2006: 48)

Ferhad Eziz'in bazı şiirlerinde kafiye kusurları da görülmektedir. Örneğin aşağıdaki dörtlükte kafiye kullanılmamış, bu durum rediflerle örtülmüştür:

*“Döşdere yayılan bol süriüleri,
At bélinde çapan ner igidleri,
Anaların günde tutan elleri,
Hengelinin gurud yağı gözeldi.”* (Eziz, 2006: 73)

Âşık şiirinde sıkça görülen hususlardan biri de kulak kafiyesidir. Âşıklar şiirlerini genellikle saz eşliğinde irticalen söylediklerinden yakın seslerle de kafiye yapabilmektedirler. Ferhad Eziz'in şiirlerinde de az da olsa kulak kafiyesi görülmektedir:

*“Galın meşelere buz bulağlara,
Gülşen derelerde şen yaylağlara,
El ele yapıştıb çihâğ dağlara,
Bir néçe oğlannan gıznan gelerem.”* (Eziz, 2006: 22)

Âşıklar, nazım şekli olarak genellikle “koşma”yı kullanmışlardır. Âşık Ferhad Eziz de en çok koşma nazım şeklini tercih etmiştir. Onun şiirlerinin çoğunu (83 şiir) koşmalar oluşturur. “Olacağıdı” redifli bir koşmasını örnek olarak veriyoruz:

*“Ay bu gün gedrimi bilmeyen elim,
Sonra bileneceñ géc olacağıdı.
Biri birisinin tutmayın kesder,
Dağılıb, talanıb ac olacağıdı.
Ve yahud, kim satsa merdi namerde,
Yeğın bilsin, o kes düşecek derde,*

*Hağğı séven yerde din olan yerde,
Uca olan başta tac olacağdı.*

*Hamı sévmelidi doğrunu düzü,
Yaradan yaradı torpağdan bizi,
Héç kim ğınamasın Ferhad Eziz'i,
Müdem nakesdernen öc alacağdı.” (Eziz, 2006: 31)*

Ferhad Eziz, Azerbaycan/Borçalılı âşık muhitinde yaygın olarak kullanılan “geraylı”² nazım biçiminde de birçok şiir yazmıştır (57 şiir). “Borçalılı” adlı bir geraylısını örnek olarak alıyoruz:

*“Dünya ğarışığ olsa da,
Sanmayın batdı, Borçalılı.
Düşmen fitnelik salsa da,
Eyilmez zatdı Borçalılı.*

*Nadinc olmayın héç zaman,
Kendlerimize var ğüman,
Ulu veten Azerbaycan,
Démeyin yatdı Borçalılı.*

*Eyer hay étse derinden,
Dağ oynadarlar yérinden,
Namerd baş açmaz sirinden,
Bir ğiyametdi Borçalılı.*

*Aman vérsin bize felek,
Ğarabağ'da birce gülek,
Ferhad, gerek déye bilek,
Arzuya çatdı Borçalılı.” (Eziz, 2006: 8)*

Yedekli koşmalar dörtlüklerin ilk iki mısrası ile son iki mısrası arasına mani yerleştirilerek elde edilir. Azerbaycan sahasında “çiğalı tecnis” denilen bu türde makbul olan maninin de cinaslı olmasıdır (Batur, 1998: 173). Ferhad Eziz'in “Dé” adlı şiiri bunun güzel bir örneğidir:

2) Azerbaycan'da söylenen kafiyeli koşma tipinde, 3-7 dörtlük hacminde, hecenin sekiz veya yedili kalıbıyla söylenen sevgi, dostluk, güzellik şiiri.” (Erşahin, 2011: 149) “Yapı itibarıyla Anadolu sahasındaki semâileri hatırlatan bir şiir türüdür.” (Uygur, 2004: 129)

“Çalış ara vurma, geybet eyleme,
Danışma arhadan, bacar üye de.
Ezinem üye de,
Üz üye dur, üye de,
Yaşyanda yarıyasan,
Çata ömür yüze de.
Döyüşde igide hëyir dua vér,
Güvvet göllara de, güvvet dize de.

Çolê âşig havanı çalammaz goşa,
Hain senetkârı çekmezler başa.
Ezizinem baş başa,
Gel dayanağ baş başa,
Çolê gezen çolê bilecekdi,
Hêç bahır mı yaş başa.
Ustada hürmet ét, girme savaşa,
Buyurun vérilir söhbet size de.

Yahşılığ édeni tapar şöret şan,
Canundan goruğma kime désen can,
Ezizinem cana can,
Gurban édim cana can,
Ezrail’den yoldu goruğum,
Lap olsa da cana can.
Ferhad öz fikrini éyledi eyan,
Sen de sözlerini menle düze de.” (Eziz, 2006: 65)

Âşık Ferhad Eziz, âşıklık geleneğinin önemli hususlarından olan atışma dalında da başarılı örnekler vermiştir. Âşığın “Fatime Hekim” ile yaptığı atışmayı örnek olarak veriyoruz:

Âşık Ferhad:

Hekim size gurban olum,
Goymayın ölmeye meni.
Görürsüz nécedi hâlüm,
Goymayın ölmeye meni.

Hekim:

Men ki gelmişem yanına,
Goymaram ölmeye seni.

*Zülm vérmeynen canına,
Ėoymaram ölmeye seni.*

Âşık Ferhad:

*Eliniz olsun şefalı,
Ėardaşın ollam vefalı,
Ėörmemişdim men bu hâlı,
Ėoymayın ölmeye meni.*

Hekim:

*Haralısan eşitmişem,
Kimsen neçisen bilmişem,
Hağğı çağırıb gelmişem,
Ėoymaram ölmeye seni.*

Âşık Ferhad:

*Ferhad'ın arzusu vardı,
Ėorhum körpe balalardı,
Ölüm de var hağğ da vardı,
Ėoymayın ölmeye meni.*

Hekim:

*Men Hekim'in arzuları,
Ėöreceksiz balaları,
Sağol, sazı köle barı,
Ėoymaram ölmeye seni.” (Eziz, 2006: 77)*

Sonuç

Türk âşıklık geleneğinin en canlı muhitlerinden biri de Gürcistan siyasi sınırları içinde yer alan Borçalı bölgesidir. Günümüzde bu bölgede onlarca âşık Dede Korkut yadigârı âşıklık sanatını devam ettirmektedir. Bunlardan biri de Âşık Ferhad Eziz'dir.

Ferhad Eziz, Borçalı muhitinde doğup büyümüş, âşıklığa giden yolda Gulam Hüseyin onun elinden tutmuş, onu yönlendirmiştir. Âşıklığın en önemli hususiyetlerinden olan saz çalmayı iyi bilen Âşık Ferhad, bunu da Gulam Hüseyin ve Hüseyin Saraçlı'dan öğrenmiştir. O, ayrıca “Hındı Memmed, Emrah Gülmemmed, Mehemed Sadağlı, Eli Abbas, Saadet Buta, Valeh Hacılar, Âşık Zülfiye, Âşık Telli Borçalı” gibi birçok âşık ve şairin de eserlerinden istifade ederek sanatını olgunlaştırmıştır. Onun şiirinin ve sanatının oluşmasında diğer edebî kaynakların, millî ve manevî değerlerin de büyük etkisinin olduğu görülmüştür.

Âşık Ferhad, başta aşk, sevgi olmak üzere, tabiat güzelliklerini, millî ve manevî değerleri, toplumda gördüğü güzellikleri ve aksaklıkları şiirlerinde konu etmiştir.

Âşığın şiirleri kuruluş, şekil ve sanat özellikleri yönünden incelendiğinde Türkçeyi çok iyi bildiği ve kullandığı, âşık şiirinde çok önemli bir öge olan kafiye ve hece konusunda çok başarılı olduğu, âşık şiirinin değişik türlerinde eser verdiği, âşıklık geleneğinin önemli unsurlarından olan atışma hususunda da başarılı örnekler sunduğu görülmüştür.

Yapılan değerlendirmeler neticesinde; gür güzel sesiyle, on bir telli sazıyla sanatını icra etmede de başarılı olan, Gürcistan-Azerbaycan arasında mekik dokuyarak her türlü sosyal etkinliğe katılan, düşün derneklerde boy gösteren Ferhad Eziz'in âşıklık geleneğinin özelliklerini büyük ölçüde bünyesinde taşıdığı söylenebilir.

Kaynakça

- Abbas, Eli (2006). “Yolun Açık Olsun, Âşık Ferhad”, *Ferhad Eziz-Sözlü Dünyam*, Bakı: Grifli Neşriyat, s. 3-6.
- Altaylı, Seyfettin (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Artun, Erman (2005). *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*, İstanbul: Kitabevi.
- Batur, Suat (1998). *Açıklamalı - Örneklili Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Erşahin, İbrahim (2011). *Halk Kültürü ve Edebiyatı Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Eziz, Ferhad (2006). *Sözlü Dünyam*, Bakı: Grifli Neşriyat.
- Hacıyev, Valeh (1991). *Folklorumuzun Üfüğleri*, Bakı: Yazıcı Neşriyat.
- Kafkasyalı, Ali (1998). *Âşık Murat Çobanoğlu Hayatı-Sanatı-Eserleri*, Ankara.
- Kafkasyalı, Ali (2013). *Sürgündeki Âşıklık Geleneği*, Almatı.
- Kasımlı, Muharrem (2007). *Ozan-Âşık Seneti*, Bakı: Uğur Neşriyyatı.
- Kemaloğlu, M., O. Derviş, Ş. Karapapak (2005). *Borçalı Âşıkları*, Bakı: Nurlan Neşriyyatı.
- Memmedli, Şureddin (2003). *Azerbaycan Edebiyatının Borçalı Gölü*, Tbilisi: Kolori Neşriyyatı.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- Uygur, Erdoğan (2004). “Azerbaycan Âşık Edebiyatında Bir Şiir Türüne Adını Veren ‘Geraylı/Keraylı’ Kelimesinin Kökeni Üzerine Bir Araştırma”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:12 No:1, 129-132.
- Yusifli, Yusif (2011). *Gürcistan Azerbaycanlılarının Edebiyat Tarihi I*, Tbilisi: Universal Neşriyyatı.